

TİFÂŞİ

cü'l-müzheb, I, 247-248; *Keşfü'z-zunûn*, I, 72, 233, 620, 742, 835; II, 979, 1055, 1260, 1305; L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, Paris 1876 → Rabat 1980, II, 237-239; Mahlûf, *Şecere-tü'n-nûr*, s. 170; Serkis, *Mu'cem*, I, 651-652; Brockelmann, *GAL*, I, 652; *Suppl.*, I, 904; Sarton, *Introduction*, II/2, s. 650; M. Ullmann, *Die Medizin in Islam*, Leiden 1970, s. 196-197; M. Plessner – F. Klein-Franke, “al-Tifâshi”, *DSB*, XIII, 407-408; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîn*, I, 272-275; Şeşen, *Fihri'sü mahtûâtü't-tıbbi'l-İslâmî*, s. 154-156; Abdülvehhâb b. Mansûr, *A'lâmü'l-mağribi'l-'Arabî*, Rabat 1406/1986, IV, 132-140; Ebû'l-Kâsım Muhammed Kîrrû, *Müstedrekü'l-fehresi't-târîhi li'l-mü'ellifâti't-Tûnisîyye*, Beyrut 1988, s. 62-64; Necvâ Osman, “Ahmed b. Yûsuf et-Tifâşî ve âşârühü'l-'ilmiyye”, *Ebhâşü'n-nedveti'l-'âlemiyyeti'r-râbi'a li-târîhi'l-'ulûm 'inde'l-'Arab* (nşr. Mustafa Şeyh Hamza), Halep 1412/1992, I, 75-89; J. Ruska, “Tifâşî”, *IA*, XII/1, s. 263-264; a.mlf. – [O. Kahl], “al-Tifâşî”, *El²* (İng.), X, 476; E. K. Rowson, “al-Tifâşî”, *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, II, 772; M. A. Yekta Saraç, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, XXV, 245.

KASIM KIRBIYIK

TİFLİS

Gürcistan Cumhuriyeti'nin başşehri.

Gürcistan'ın doğu kesiminde Kür (Kura) nehrinin dağlar arasında açtığı dar ve dik yamaçlı vadide nehrin iki yakasında yer alır. Şehrin adı kaynaklarda Tphilisi ve Tbilisi şeklinde geçer. Bu isim 1936'dan sonra Tbilisi olarak değiştirilmiştir. Şehir adını, Mtabari'nin kuzeydoğu yamaçlarından çıkan sıcak su kaynaklarına izâfeten Gürcüce “tbili” (sıcak) kelimesinden almıştır. Tiflis'in ne zaman kurulduğuna dair kesin bilgi yoktur. Arkeolojik kazılar milâttan önce IV-III. binlerde bir yerleşim yeri olduğunu gösterir. İlk defa IV. yüzyılda Pers hâkimiyeti altında iken bir belgede adı geçer. Buna göre, Gürcistan'ın (Kartli) idare merkezi Mtsheta'nın Pers saldırılarına uğraması üzerine burayı savunmak amacıyla Tabor dağında 380'li yıllarda bir hisar yapılmış, burası daha sonra Şuriziche (Karşıkale) adını almış, hemen civarında dağın eteğinde Kral Wahtang Gorgaslani (446-499 [?]) Tiflis kale şehrini tesis etmiştir. Şehrin kuruluş tarihi ihtilâflı olup 455, 458 ve 469 yılları öne sürülür. Kral Wahtang'ın Persler'le savaşları esnasında kale ve Tiflis kasabası (Sopheli) tahrip edildi. Wahtang'ın oğlu Daçi (499-514) Tiflis surlarının yapımını tamamladıktan sonra başşehri Mtsheta'dan Tiflis'e taşıdı. Tiflis, Gürcü Kralı Gurgeni'nin 523'te Persliler'e yenilmesiyle onların idaresine girdi. Bu sırada Bizanslılar'la Persliler'in Karadeniz kıyısı hâkimiyeti için yaptıkları savaşlarda

İranlı valilerin ikamet yeri oldu. Kral Guaram zamanında şehir önemli ölçüde gelişti, sarayın etrafı taş duvarlarla örüldü, kale genişletildi. Daha sonra Bizans İmparatoru Herakleios, Türkler'le ittifak yaparak şehri kuşatıp ele geçirdi (628). Bir yıl sonra Hazarlar'ca yağmalandı.

Tiflis, Hz. Ömer devrinde başlayan Kafkasya'ya yönelik askerî harekât neticesinde Hz. Osman döneminde fethedildi. 22 (643) yılında bölgeye gönderilen Sürâka b. Amr, Habîb b. Mesleme'yi Tiflis üzerine sevkettiyse de olumlu sonuç alınamadı. Halife Osman devrinde Habîb b. Mesleme, İrmîniye fethiyle görevlendirildi ve Duvîn'i (Dvin) fethettikten sonra Tiflis'i kuşattı. Bu sırada Gürcü kralına barış teklif ederek İslâm hâkimiyetini kabul etmesini istedi. Teklifi kabul eden Gürcü kralı değerli hediyelerle birlikte bir elçisini Habîb b. Mesleme'ye yolladı. Yapılan antlaşmaya göre Tiflis halkının canına, ibadethanelerine dokunulmayacak, buna karşılık onlar da her aile için 1 dinar ödeyecek, müslümanlarla dost kalacak, düşmanlarına karşı düşmanlık edeceklerdi (Belâzûrî, s. 289). Habîb b. Mesleme ayrıca, Gürcü kralından gelen hediyelerin değerini tesbit ettirip bunu yıllık cizye miktarından düşüğünü bildirdi (Yâkût, II, 36). Böylece Tiflis İslâm hâkimiyetine girdi (25/645-46). Habîb b. Mesleme'nin Tiflis'te İslâm'ı tebliğ için görevlendirdiği Abdurrahman b. Cez es-Sülemî'nin faaliyetleri neticesinde halkın önemli bir kısmı Müslümanlığı kabul etti. İlk fetihlerin ardından Tiflis'te bir garnizon yerleştirilerek emniyet sağlandı ve bölgeye müslüman topluluklar iskân edildi. Daha sonraki yıllarda bölge Emevîler'le Bizanslı-

lar arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne oldu. Emevî kumandanlarından Mervân b. Muhammed bölgede İslâm hâkimiyetini pekiştirdi. 683-764 yılları arasında Gürcistan'a yönelik Hazar akınları sırasında Tiflis bir ara Hazarlar'ın eline geçti. Abbâsîler'in ilk döneminde Tiflis'te İshak b. İsmâil bir İslâm emirliği kurdu ve Halife Mutevekkil-Alellah devrine kadar devam etti (833-852). İshak b. İsmâil'in hâkimiyet alanını genişletmesi ve bağımsız hareket etmeye başlaması yüzünden Mutevekkil-Alellah Türk kumandanı Boğa el-Kebir'i onun üzerine gönderdi. Boğa, İshak ve oğlunu esir alıp öldürttü (238/852). Bu kuşatma sırasında şehir yakıldı ve çok sayıda insan öldürüldü (Taberî, IX, 192). Böylece Tiflis'te İslâm emirliği sona erdi ve müslümanların bölgedeki etkinlikleri azalmaya başladı.

III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Gürcistan'da hüküm süren ailelerden Benî Ca'fer, adını Tiflis Valisi Ca'fer b. Ali'den almaktadır. Ca'fer b. Ali ve halefleri Abbâsî halifeleri adına para bastırdı ve onları metbû tanıdı. IV. Bagrat döneminde 1032'de Kartli'nin ileri gelenlerinden Thrialth hâkimi Leparit Orbeliani ve Ivane Abazasdze, Tiflis Emîri Ca'fer'i ele geçirdilerse de IV. Bagrat onu serbest bıraktırdı ve ardından Tiflis'i kuşatma altına aldı, fakat daha sonra Emîr Ca'fer'le yeniden anlaşma yaptı. 1046'da Tiflis Emîri Ca'fer'in ölümü üzerine Tiflisliler IV. Bagrat'ı çağırarak şehri ona teslim ettiler. İslâm coğrafyacıları Tiflis'in çok eski, güzel ve büyük bir şehir olduğunu, etrafının iki kat surla çevrildiğini, Kür nehrinin her iki yakasına kurulan şehrin üç (veya beş) kapısı bulunduğunu, doğal

Tiflis'ten bir görünüş

sıcak suları ile tanınan şehirde çok sayıda hamamın yer aldığını, müslümanlar ve hristiyanların bir arada yaşadığını, bir taraftan ezan seslerinin diğer taraftan çan seslerinin duyulduğunu, çevresinde mısır vb. tahıl ürünlerinin yetiştiğini, bal, cıva, süpürge otu, keçe, yün ve ipek kumaşların üretildiğini kaydedenler (İbn Havkal, s. 340; Yâkût, II, 35-37; Kazvî, s. 518-519).

XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren İran'ın doğusundan Kafkasya'ya Türk akınları başladı. 1063'te Selçuklu Sultanı Alparslan Gürcistan'ı ele geçirdi. Fakat ardından Bagrat kalelerinin büyük kısmını geri aldı. 1068'de Alparslan ve müttetikleri Tiflis ve Kartli'yi yerle bir ettiler. Ağır kış şartları Alparslan'ı Gürcistan'ı terketmeye zorlarken Tiflis ve Rustavi'yi Gence Sultanı Fazlûn'a verdi. Bagrat, Alparslan'ın çekilmesinden sonra Emîr Fazlûn ve ordusunu yenip Tiflis'e girdi ve burayı belli miktarda vergi ödemek şartıyla emîrin mirasçılarına bıraktı. Ancak II. Giorgi zamanında (1072-1089) Kartli tekrar Selçuklu hâkimiyetine girdi. II. David, Kuzey Kafkasya ve Güney Rus steplerinden 45.000 Kıpçak ailesiyle anlaşarak bunları 1118'den itibaren Gürcistan'a getirdi ve onların yardımıyla 1121'de Tiflis'teki Selçuklu hâkimiyetine son verdi; Benî Ca'fer ailesi de buradan sürüldü. Tiflis, Kraliçe Tamara zamanında en görkemli dönemini yaşadı. Celâleddin Hârizmşâh Rebiülâhîr 624'te (Nisan 1227) Tiflis'i ele geçirdiyse de hâkimiyeti kısa sürdü; ancak 627'de (1230) tekrar şehri zaptetti. 1231'de şehirde Moğol idaresi kuruldu. İlhanlılar döneminde buranın hâkimiyeti Gürcüler'e bırakıldı.

Timur 1386'da Tiflis'i aldı. V. Bagrat'ın İslâmiyet'i kabul etmesi üzerine idaresini yeniden ona verdi. Fakat Tiflis'teki yöneticilerin itaatsizlikleri dolayısıyla 1393-1403 yıllarında buraya beş defa saldırdı. Bu durum şehrin gerilemesine yol açtı. Timur'un ölümü üzerine I. Alexandre 1413'te Tiflis'teki Timurlu hâkimiyetine son verdi. 1440'ta Karakoyunlu Cihan Şah Tiflis'i zaptetti. Ardından Akkoyunlu Uzun Hasan 1458'de Atabegler yurdunu istilâ edip Tiflis'i yağmaladı. 1473'te Osmanlılar'la yaptığı savaşta kendisine yardım etmeyen Gürcü Kralı Bagrat'a karşı 1477'de bir baskın düzenledi ve Tiflis'e hâkim oldu. Onun ölümünden sonra tekrar Gürcü idaresi kurulduysa da Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Yâkub 1486 sonbaharından 1489'a kadar ki seferleri neticesinde Tiflis'e girmeyi başardı. Ardından bölgede Osmanlı nüfuzu giderek artmaya başladı. 1521'de Gürcis-

tan'a karşı sefer düzenleyen Şah İsmâil aynı yıl Tiflis'i ele geçirdi. Burada bir cami yaptırdı ve şehri güçlendirdi. Ölümünden sonra Gürcüler Safevî askerlerini şehirden çıkardılar.

I. Laursab'ın Tiflis'te hüküm sürdüğü dönemde (1534-1558) Gürcistan'a dört büyük sefer düzenleyen Safevî Şahı Tahmasb, Gürcü vekâyi'nâmelerine göre 1536'da şehri yerle bir etti. Ardından I. Laursab şehre tekrar hâkim olduysa da Tahmasb'ın baskısı karşısında kaçmak zorunda kaldı (1548). I. Laursab mücadelede devam ederek iç Kartli'deki kaleleri Safevîler'in elinden alınca Tiflis Kalesi'ni elinde tutan Türkmenler, Karabağ hanından yardım istedikler. Karabağ hanı 1558'de büyük bir orduyla Tiflis üzerine yürüdü. Garnisi'deki çarpışmada I. Laursab öldürüldü ve yerine Simon geçti. Bu arada Simon'un kardeşi David 1564'te maiyetile birlikte Kazvin'e gidip şahın huzuruna çıktı ve müslüman oldu. Şah da ona Tiflis şehriyle Aşağı Kartli bölgesini verdi. Fakat Simon kardeşini iki defa yenilgiye uğratarak ülkeden çıkardı. Daha sonra Şah Tahmasb, David / Dâvud Han'a destek sağlamak amacıyla ordu gönderdi ve 1569'da Simon esir alındı.

1578'de başlayan Osmanlı-Safevî mücadelesi sırasında Lala Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 24 Ağustos'ta Tiflis'e ulaştı ve boşaltılmış kaleyi ele geçirdi. 29 Ağustos Cuma günü padişah adına iki kilise ve Kür nehrinin karşı yakasında serdar adına bir kilise camiye çevrildi. Şehrin muhafazasına beylerbeyi pâyesile Kastamonu sancak beyi Mehmed Bey tayin edildi. Bu arada eski Tiflis hâkimi Dâvud Han'ın Tiflis'e düzenlediği saldırılar neticesiz kaldı. Tiflis alındıktan sonra idarî taksimatı yapıldı ve eyalet haline getirildi. 1588'de Tiflis otuz altı köyün bağlı olduğu Gori Kalesi, on altı köyden ibaret Tiflis Kalesi, otuz dört köyü bulanan Tumanis Kalesi ve yirmi köyü olan Lori Kalesi merkez olmak üzere dört sancağa ayrıldı. Osmanlı hâkimiyeti Şah Abbas'ın Safevî tahtına geçmesinden sonra giderek sarsılmaya başladı. 1603'te Tiflis Şah Abbas'ın eline geçti. Ardından Kartli Kralı X. Giorgi'nin ölümüyle yerine Şah Abbas tarafından II. Laursab getirildi (1606-1616). Daha sonra bu bölgede Safevî nüfuzu etkili oldu.

1623'te Kartli Hanı Simon Han'a yardım etmek amacıyla görevlendirilen müslüman Giorgi Saakadze, Tiflis'te Safevîler'e karşı ayaklandı, fakat 1624'te isyan bastırıldı.

Ardından Osmanlı Devleti'nden yardım aldığını iddia eden Tahmuras isyan başlatıp Kartli'yi ele geçirdiyse de Safevîler'in müdahalesiyle Tiflis'ten çekilmek zorunda kaldı. 1643'te Kartli'nin idaresine tayin edilen Rostom / Rüstem Keyhüsrev Tiflis'i güçlendirdi; hamam, kervansaraylar ve bir saray yaptırdı. Onun yerine evlâtlığı Şah Navaz V. Vahtang geçti. Vahtang zamanında 1709'da Tiflis'e matbaa getirildi ve yeni bir yasa hazırlandı. 1722'de Afgan saldırısı sırasında İran'ın yardım talebini kabul etmeyen Vahtang, Ruslar'la iş birliği yapmak istiyordu. Bu arada Kahetya Valisi Mehmed Kuli Han (VIII. Konstantin) Lezgiler'le birlik olup Tiflis'i yağmaladı. İran-Afgan savaşı esnasında Afganlılar'ın İran'ı işgal etmeleri ve Ruslar'ın Kafkasya'ya asker göndermeleri üzerine Osmanlılar da harekete geçip 23-24 Haziran 1723'te Tiflis'e girdiler. Şehrin yönetimi VI. Vahtang'ın ihtida eden oğlu İbrâhim Bey / Bakar / Şah Navaz'a verildi. Tiflis beylerbeyliği adı altında bölge yeniden yapılandırıldı. Tiflis ve yöresinin tahriri yapıldı. 1728 tarihli tahrir kayıtlarından Tiflis'in Baratlı, Payındır / Baydar, Demürcü-Hasanlı, Tumanis nahiyelelerinin bağlı olduğu merkez livâ yanında Somhurut / Somhit, Avcakale, Kazak, Gori, Tıryaled ve Kaygulu livâlarından meydana geldiği anlaşılır. Bu taksimde önceki teşkilâtın farklı olarak Lori, Gence eyaletine bağlanmıştır. Nâdir Şah'ın güçlenmesinin ardından 12 Ağustos 1735'te Tiflis'i yeniden ele geçiren İran birlikleri, Kartli-Kaheti valiliğine Ali Mirza / Aleksandre'yi getirdi. Nâdir Şah Tiflis'i ele geçirince buradaki Osmanlı idarî sistemini değiştirdi; Lori, Borçalı ve Şemseddin'i Kartli'ye bağladı.

Tiflis daha sonra Ruslar'ın tehdidi altında kaldı. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Todleben kumandasındaki Rus ordusu Gürcistan'a girdi ve 1772'ye kadar buradan çıkmadı. Gittikçe güçlenen Rusya ile 24 Temmuz 1784'te Georgeivsk'te antlaşma imzalandı. Bu antlaşma ile Gürcistan'da Rus himayesi devri başladı. Fakat 1787-1792 yılları arasında Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları sırasında Ruslar Gürcistan'dan birliklerini geri çektiler. Osmanlı-Rus savaşının ardından İran'ın yeni şahı Ağa Muhammed Şah, Gürcistan üzerindeki hâkimiyet iddialarını dile getirdi ve II. Irakli'den (Iraklı / Heraklius) kendine tâbi olmasını istedi. İsteği kabul edilmeyince Eylül 1795'te düzenlediği seferde Tiflis'i tahrir etti. Mart 1796'da İran'a savaş açan Çariçe II. Katerina, Rus birliklerini Kafkasya'ya gönderdi. Burada pek çok yeri işgal eden Rus birlikleri Katerina-

TİFLİS

Cuma Mescidi – Tiflis / Gürcistan

nın 16 Kasım 1796'da ölmesinden sonra yerine geçen oğlu I. Pavel tarafından geri çağrıldı. Fakat Kaçarlar'ın baskısı karşısında XII. Georg, Rusya'nın kendilerini koruma altına almasını istedi ve Ruslar 1801'de Kartli'yi ilhak etti.

1917 Rus ihtilâline kadar statüsü değişmeyen Tiflis Âzerî, Gürcü ve Ermeniler'den oluşan ve 22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilân eden Kafkas Federal Devleti'nin merkezi oldu. Osmanlı birliklerinin Brest-Litovsk Antlaşması'yla (3 Mart 1918) elde ettiği Kars, Ardahan ve Batum'u almak için ilerlemesi karşısında 26 Mayıs'ta Kafkas Federal Devleti'nden ayrılan Gürcüler aynı gün Almanya himayesinde bağımsız Gürcistan Devleti'ni kurdular ve Tiflis'i başşehir yaptılar. Burası Mütareke'den sonra önce İngilizler, ardından Şubat 1921'de Kızılordu tarafından işgal edildi. İşgalden sonra Tiflis 1922-1936 yılları arasında Transkafkas Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehriydi. 1936'da bu cumhuriyetin dağıtılmasıyla Tiflis, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin bağımsız bir üyesi olan Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehri olmayı sürdürdü. Gürcistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilân etmesiyle Tiflis yeni Gürcistan'ın başşehri oldu.

Eski bir yerleşme yeri olan Tiflis, Arap coğrafyacılarına göre oldukça büyük bir şehirdi ve taç kapılı toprak surlarla çevrilmişti. Gıda maddeleri bakımından zengin ve ahalisi son derece misafirperverdi. Burası ayrıca en ileri müslüman karakolu niteliği taşıyordu. Zekeriyâ el-Kazvî'nî, Moğol hâkimiyeti sırasında şehirde hristiyanların çoğunlukta olduğunu, müslüman ve hristiyanların rahatça dinî ibadetlerini yapabildiklerini söyler. Tiflis'i 1647'de ziyaret eden Evliya Çelebi, Kür nehrinin kıyısında birbirine karşı iki kale bulunduğunu, büyük kalenin nehrin sağ yakasında, küçüğünün sol yakasında olduğunu belir-

tir. Ona göre büyük kalenin çevresi 600 adım, duvarının yüksekliği 60 zirâdır ve yetmiş burç vardır. Büyük bir kapısı olup hendeği yoktur. Kalenin su ihtiyacını karşılamak için Kür nehrine bağlı "suluk kule" yapılmıştır. Büyük iç kalede han sarayının da bulunduğu üstü toprak damlı, bağısız bahçesiz 600 ev mevcuttur. Camisi, hanı, hamamı ve küçük bir pazarı vardır. Küçük kale yalçın kaya üzerinde dört köşelidir. Kale içinde 300 ev ve cami yer alır. Her iki kalenin 3000 kişilik bir garnizonu bulunur (*Seyahatnâme*, II, 160). Bu bilgiler Tiflis'te toplam 6000 dolayında sivil nüfusun varlığına işaret eder.

1701'de Tiflis'i gören Tournefort buranın güneyden kuzeye doğru uzandığını, büyük ve kalabalık bir şehir olduğunu, evlerin alçak, çoğunlukla kerpiç ve tuğladan yapıldığını, kalede müslümanların aileleriyle birlikte oturduğunu, kalenin şehrin ortasında, han sarayının ise kalenin altında bulunduğunu ve saray bahçelerinin görmeye lâyık olduğunu belirtir. Ayrıca kök boyasının önemli bir ihraç maddesi teşkil ettiğini zikreder (*Tournefort Seyahatnâmesi*, s. 158-160). 1772'de Tiflis'te bulunan Güldenstaedt şehrin doğusunda ufak Narin Kale'nin, batısında Şardahtı'nın yer aldığını ve Tiflis'in kaplıcalar arasında konumlandığını ifade eder. İki kalenin birbirine uzaklığının 600 kulaç, bütün şehrin uzunluğunun 3 "verst" (3 kilometreden biraz fazla) veya 1500 kulaç olduğunu belirtir. Şehrin doğusunda Kür ırmağı üzerinde inşa edilmiş köprüyle ufak bir kale olan soldaki Metehi'ye ulaşıldığını, kaplıcaların arasında Garethubani'nin (eski Tiflis şehri) bulunduğunu yazar. Ayrıca şehir ve varoşlarda görülmeye değer meyve bahçeleri ve bağların ırmak boyunca 5 verst (5,3 km.) uzandığını belirtir (*Reisen nach Georgien*, s. 128). Tiflis'i Ruslar'ın ilhak etmesinden sonra 1830'lu yıllarda gören Karl

Koch şehrin Garethubani kısmının tamamen Rus yerleşimcilerden oluştuğunu ve en güzel binaların burada yer aldığını söyler. Şehir, 1870'li yıllardan itibaren demiryolu ulaşımının gelişmesiyle hem Karadeniz'e (1872) hem Hazar denizine (1873) bağlanarak önemli bir ticarî merkez haline gelmiştir.

Tiflis'in nüfusunun 1614'te Şah Abbas'ın istilâsına kadar 60.000 kişi olarak kaydedilirse de bu abartılı bir rakamdır. XVII. yüzyıl ortalarında Evliya Çelebi'nin verdiği hâne sayısı buranın orta büyüklükte olduğuna işaret eder. 1701'deki nüfus yaklaşık 20.000 gösterilir. Bunun 14.000'i Ermeni, 3000'i müslüman, 2000'i Gürcü menşelidir (*Tournefort*, II, 160). Güldens-taedt da nüfusu yaklaşık 20.000 olarak verir; 1770'te çıkan vebadan 4000 kişinin öldüğünü belirtir. O da nüfusun çoğunluğunun Ermeniler'den, kalanının Gürcü ve müslümanlardan meydana geldiğini ifade eder (*Reisen nach Georgien*, s. 128). Tiflis'i 1808 Ocak ayında ziyaret eden Klaproth nüfusun yaklaşık 18.000 kişi olduğunu yazar (*Reise in den Kaukasus*, I, 737). Nüfus 1830'da 25.000, 1850'de 34.800'e ulaşmıştır. Özellikle sanayinin ve ulaşımın gelişmesiyle birlikte Tiflis'in nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başlar. 1865'te 70.000'e, 1897'de 167.000'e çıkmasının ardından 1917'de 231.000'e, 1922'de 233.000'e yükselir. Bu nüfusun çoğunluğunu Ermeniler, Gürcüler, Ruslar, yahudiler, İranlılar, Âzerîler ve Almanlar oluşturur. 1926'da 294.000 olan nüfus, 1939'da 519.200, 1959'da 694.664, 1970'te 889.000 ve 1977'de 1.042.000'dir. Tiflis'teki Ermeni, Rus ve yahudiler 1979-1989 döneminde azalmıştır. 1991'de Tiflis'in nüfusu 1.279.000 olarak tesbit edilmiştir. 2010 yılı tahminlerine göre Tiflis'te 1.400.000 kişi yaşamaktaydı. Bunların % 60'ı Gürcü, diğerleri Ermeni, Âzerî, Rus, Yunan

Kaplica –
Tiflis /
Gürcistan

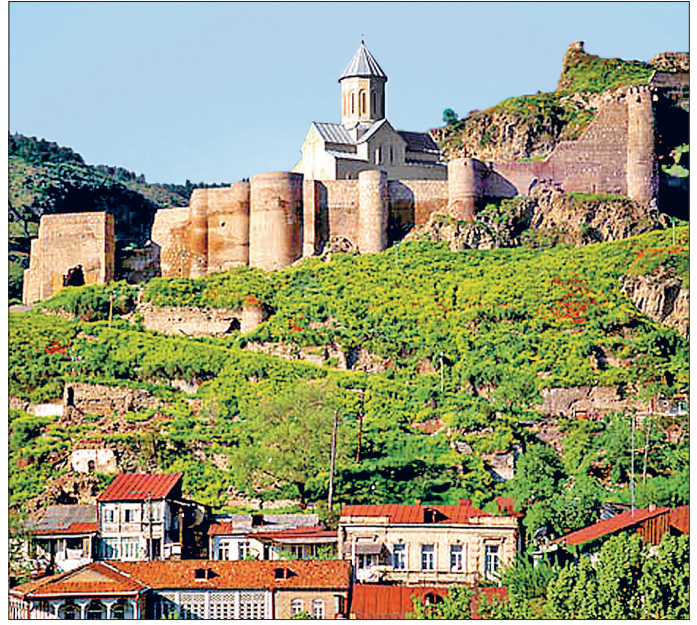
vb. azınlıklardan meydana gelmektedir. Şehirde Gürcü Ortodoks, Ermeni-Gürcü Katolik ve Protestan kiliseleri yanında bir cami, üç adet sinagog ve diğer ibadet yerleri bulunmaktadır. Aynı zamanda bir kültür şehri olan Tiflis'te 35.000 öğrencisi olan bir üniversite, teknik ve yüksek okullar ve güzel sanatlar akademisi mevcuttur.

Tiflis'in eski kesimleri Kür ırmağının sağ yakasında daha dik yamaçlı kesimde bulunur. Nehir kenarında 400 m. civarında olan kesimlerden 550 metreye kadar yükselen mahallelere çıkmak için kablolu tramvaydan (füniküler) faydalanılır. Tiflis'in yeni kesimleri ise nehrin sol yakasında demiryolu (Bakü-Batum hattı) boyunca gelişmiştir. Geçmişte Tiflis ekonomisinde pamuk yetiştiriciliği, ipekçilik, tahıl üretimi, bağcılık önemli yer tutmaktaydı, ayrıca ticaret hayli gelişmişti. Tiflis civarında zengin demir ve gümüş madenleri bulunmaktaydı. Bugün en önemli sanayi dalları kâğıt, makine, gıda, dokuma, kimya ve kereste sanayiidir. Tiflis'te tarihi eserler açısından kayda değer olarak IV. yüzyılda yapılan, XVI ve XVII. yüzyıllarda tamir edilen Narin Kale, VI. yüzyılda inşa edilen Ançışati Daş Kilisesi, Kral Wahtang Gorgaslanı tarafından başlatılan ve 620'de Kral Andreas tarafından tamamlanan Sion Katedrali, Meteh Mâbedi (1276-1293) ve Rüstern Han'ın yaptırdığı saray ve hamam (1638) zikredilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 224, 278, 289-290; İbn Hurdâzbihi, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 122, 162-163; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IV, 157, 162; VIII, 7, 27; IX, 188, 192-193; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûc'z-zehab: Altın Bozkırlar* (trc. Ahsen Batur), İstanbul 2004, s. 97, 98, 101; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 340-342; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 144; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 35-37; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 29; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 518-519, 597; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), II, 160; Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnâmesi* (ed. Stefanos Yerasimos, trc. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2005, II, 155-160; J. A. Güldenstaedt, *Reisen nach Georgien und Imerethi* (ed. J. von Klaproth), Berlin 1815, s. 128-132; W. von Freygangs, *Briefe über den Kaukasus und Georgien nebst angehangsten Reisebericht über Persien vom Jahre 1812*, Hamburg 1817, s. 94-108; R. Lyall, *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia*, London 1825, I, 507, 510-521; J. F. Gamba, *Voyage dans la Russie méridionale*, Paris 1826, II, 51-55 vd.; J. von Klaproth, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien: Unternommen in den Jahren 1807 und 1808*, Berlin 1812, I, 732-737; A. S. Puşkin, *Die Reise nach Arzum während des Feldzugs im Jahre 1829* (ed. P. Urban), Berlin 1998, s. 37-47; K. Koch, *Reise durch Russland nach dem kaukasischen Isthmus in den Jahren 1836, 1837 und 1838*, Stuttgart 1843, II, 253-260, 299-306; P. Josselian, "Kurze Geschichte der Stadt Tiflis", *Archiv für wissenschaftliche*

Narin Kale –
Tiflis /
Gürcistan

Kunde von Russland (ed. A. Erman), Berlin 1845, IV, 24-34; A. F. von Haxthausen, *Transkaukasien*, Leipzig 1856, I, 42-43, 45-46, 80-86, 89; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi* (trc. H. D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003, tür.yer.; J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, tür.yer.; W. E. D. Allen, *A History of the Georgien People*, London 1932, tür.yer.; *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak* (trc. ve nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1974, s. 2, 42, 46-47, 55; M. Fahrettin Kırzoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi: 1451-1590*, Ankara 1976, s. 3, 8-10, 19, 37, 98 vd.; Fâyiz Necîb İskender, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye li-Bilâdi'l-Kür*, İskenderiye 1988, tür.yer.; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri: 1578-1612*, İstanbul 1993, s. 58, 97, 102, 111, 120-122, 133; N. Berdzenişvili – S. Canaşa, *Gürcistan Tarihi* (trc. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 1997, s. 86-87, 106, 111 vd.; Nebi Gümüş, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri* (doktora tezi, 2000), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 30-33, ayrıca bk. tür.yer.; M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005, s. 38-41; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi* (trc. Yusuf Gedikli), İstanbul 2006, s. 161, 304; M. I. Artamonov, *Hazar Tarihi* (trc. Ahsen Batur), İstanbul 2008, s. 202, 203, 329; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2008, s. 60-64; Ali İhsan Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 21, İstanbul 2009, s. 22-62; B. M., "Tiflis", *Entsiklopedičeskii Slovar*, St. Petersburg 1901, XXXIII, 267-271; V. Minorsky, "Tiflis", *IA*, XII/1, s. 264-279; a.mlf. – [C. E. Bosworth], "Tiflis", *El²* (İng.), X, 478-479; "Tbilisi", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Bakü 1986, IX, 178-180; "Tiflis Emirliliği", a.e., IX, 290.

MUSTAFA AYDIN

TİĞİN

(bk. TEGİN).

TİH

(bk. SÎNÂ).

TİHÂME

(تِهَامَة)

Arabistan'ın Kızıldeniz sahilindeki dar kıyı ovası.

Kuzeyde Akabe körfezinden başlayarak güneyde Yemen'de Aden'e kadar hemen hemen kesintisiz biçimde devam eder. Doğru sınır Kızıldeniz'e paralel Serât sıradağ silsilesinden oluşur; alçak kıyı şeridi kuzeyde dar şekilde başlayarak güneye doğru genişler ve bazı kesimlerde genişliği 80-100 kilometreye kadar ulaşır. Sözlükte "kötü koku, aşırı sıcaklık, durgun rüzgâr" anlamına gelen **tihâme** kelimesi bu kıyı şeridi için "yüksek bölge" mânasındaki Necid'in karşısı olarak "alçak bölge" anlamında kullanılmıştır. Bölgeye Gavr (çukurluk) adı da verilmektedir. Tihâme, Bâbil İbrâ-nicesi gibi diğer bazı Sâmi dillerinde "denizin derinliği" ve "kötü koku" mânasına gelir. Sebe kitâbelerinde ise "düzlük, ova" anlamında geçer (*El²* [İng.], X, 481). Tihâme, kuzeydeki başlangıç noktasından Lîs'e kadar uzanan kısmı Hicaz Tihâmesi, Lîs ve Cîzân arasında merkezi Ebhâ olan Asîr Tihâmesi ve Cîzân'dan Bâbülmendeb'e kadar uzanan, merkezi Zebid olan Yemen Tihâmesi şeklinde üç kısma ayrılır. İslâm coğrafyacıları tarafından Arabistan'ın dört (veya beş) coğrafi bölgesinden biri diye gösterilmiştir. Bölgenin kuzey kesimi Suudi